

hem apuntat, no desmereixen el caràcter utilíssim, rigorós i molt necessari d'aquest treball, una contribució substancial a l'estudi dels trobadors a Catalunya i de la tradició lírica catalana, un excel·lent punt de partida per a ulteriors treballs en aquest àmbit i un volum molt adequat i valuós per a la col·lecció «Corpus de Troubadours» de l'Institut d'Estudis Catalans, recentment encetada.

Miriam CABRÉ
Institut de Llengua i Cultura Catalanes
Universitat de Girona

Referències bibliogràfiques

- ALTARRIBA, Núria (2013): «Jaume Massó i Torrents, 150 anys del seu naixement», *El blog de la Biblioteca de Catalunya*, 2 de novembre de 2013, <http://www.bnc.cat/El-Blog-de-la-BC/Jaume-Masso-i-Torrents-150-anys-del-seu-naixement>
- BALCELLS, Albert (2013): *Jaume Massó i Torrents i la modernitat, 1863-1943. De L'Avenç a l'Institut d'Estudis Catalans*. Barcelona: IEC.
- CASTELLANOS, Jordi (1996): «Homenatges I: Massó i Torrents: el combat per la cultura», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, curs 1994-95*, p. 137-146.
- CERDÀ, Jordi (2013): «L'edició en la història de la cultura i de les idees», *Models i criteris de l'edició de textos*, coord. Víctor MARTÍNEZ-GIL. Barcelona: UOC, 2013, p. 137-175.
- JORBA, Manuel (1996): «Homenatges II», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, curs 1994-95*, p. 147-152.
- MARTÍ, Sadurní (2014): «Cançoners DB. A New Research Tool for The Study of Medieval Catalan Songbooks», *Digital Philology* 3.1 (spring), 24-42.
- MASSOT, Josep (2005): *Jordi Rubió i Balaguer, Semblança Bibliogràfica*. Barcelona: IEC.
- PUJOL, Josep (2013): «L'edició de textos catalans medievals», *Models i criteris de l'edició de textos*, coord. Víctor Martínez-Gil, Barcelona: UOC, p. 177-247.
- SOLER, Abel (2013): *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el «Tirant lo Blanc»*. València: Institució Alfons el Magnànim; Diputació de València (Estudis Universitaris, 133), 2 vols., 981 p.

L'autor (Albaida, 1972), historiador medievalista, ha dedicat els últims anys, per encàrrec de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, a preparar una extensa col·lecció documental de l'escriptor Joan Roís de Corella, que ara tot just ha aparegut publicada; alhora, donava a conèixer diversos articles que han aportat interessants novetats sobre la vida d'un altre home de lletres, Joanot Martorell. És conegut el debat, iniciat per Jaume Torró Torrent i contestat per part d'Agustín Rubio Vela, que ha sotmés a examen recentment la qüestió no aclarida de l'últim període de la vida de Joanot, que són els anys que dedicà a la redacció de la seua monumental novel·la. Les recerques d'Abel Soler Molina han ajudat a centrar més aquest punt, documentant el que s'havia cregut sempre: el cavaller, derrotat ell mateix per la ruïna del seu patrimoni, romania probablement retirat a la casa familiar de la plaça de Sant Jordi (abans de Vilaragut, l'actual de Rodrigo Botet) de la ciutat de València, llavors propietat de Damiata, la seua germana; en els afanyos literaris degué trobar llavors un bàlsam —en el món de l'ideal— contra l'amargor de les aspiracions de la seua vida vençudes per *la noïble fortuna*.

És cosa de plànyer, a aquest efecte, que la hipòtesi del professor Torró, ara descartada sobre base documental, de la residència del cavaller Martorell aquell temps a Barcelona en el seguici de l'infant Carles d'Aragó, príncep de Viana, haja estat elevada temeràriament a la categoria de veritat establerta (Jaume Roig, *Espill*, ed. d'A. Carré, 2014, 7) en una col·lecció literària prestigiosa, amb ofensa de la crítica històrica.

L'autor del present llibre fonamenta de manera brillant una tesi que ja era tradicional (Joaquim Serrano Cañete, Martí de Riquer): que Jaume de Vilaragut, senyor de la baronia d'Albaida, d'Alaquàs, Albalat de la Ribera i el castell i baronia d'Olocau, membre d'una de les cases principals i més antigues de l'alta noblesa valenciana, corsari temut per tota la Mediterrània, de vida atzarosa i novel·lesca de debò, havia estat l'inspirador i model del personatge Tirant lo Blanc. A l'efecte divideix la seua obra en dues parts: en la primera traça la biografia del cavaller, i en la segona estableix les concomitancies entre el personatge real Vilaragut i el literari Tirant. Tot això amb notable abundor de fonts i precisió en l'anàlisi.

Jaume de Vilaragut i de Vilanova (València, 1403-1464), orfe en la seua infantesa, havia estat educat pel seu oncle Berenguer de Vilaragut, conseller i camarlenc d'Alfons el Magnànim, mort sense fills, que el faria hereu de les seues possessions. Ja era cavaller l'any 1423. Hagué de ser home bregós i violent, com ho denota que en plena joventut donàs mort al cavaller Ramon Jofré, enmig de les bandositats endèmiques a la ciutat de València, com en altres urbs. Caigué pres dels genovesos a la batalla de Ponça (juny de 1435), i pogué alliberar-se'n amb un rescat. Tornat a València, armà una galera corsària per a anar contra Gènova, i amb això encetaria una llarga etapa d'activitats marítimes, absent molts anys de la ciutat. Oficialment, actuava en servei del rei lluitant contra els enemics de la Corona, però alternava el corsarisme contra Gènova i els sultanats orientals amb la pràctica de la pirateria més descarada, de què foren víctimes tant els mercaders italians com els súbdits de la Corona d'Aragó, per tal d'obtenir recursos per al manteniment de la seua força naval. Cal recordar com eren de tènues les fronteres entre ambdues activitats: el corsarisme, legal, i la pirateria, pur i simple bandolerisme a la mar. Les censures de les autoritats no l'aturaven; el 1439, el seu lloc d'Albalat de la Ribera fou embargat per ordre del governador. És veritat que el rei Alfons hi feia els ulls clucs i el protegia, interessat a disposar per a l'exèrcit, a Itàlia i al Llevant, d'un militar del seu talent, i, així, el féu camarlenc a la cort de Nàpols.

Les seues operacions a l'Orient comencen quan el 1440 Alfons el Magnànim envia Jaume de Vilaragut a Xipre, a petició del rei Joan II de Lusignan, proveït d'un estol de galeres de l'armada catalanoaragonesa; era l'home adequat per a prestar ajuda d'emergència a l'Orient cristià, un gran marí i un pirata brutal alhora. L'auxili a Xipre, contra l'agressió dels egipcis del sultanat de Babilònia, convenia al calculador rei Alfons, que esperava arrancar-los concessions comercials. Aquesta campanya forneix una de les analogies detectades entre la història real de Vilaragut i la ficció literària de la novel·la de Martorell: al cap. 126, l'emperador mana a Tirant emprendre una missió naval a Xipre; i abans (agost de 1423), la presa per les forces del Magnànim del castell o roca salina de l'illa d'Ischia es vincula amb la Roca Salada que dóna nom al llinatge de l'heroi Tirant. L'agost de 1444, l'armada egípcia posà setge a Rodes, que fou alliberada quaranta dies després per forces navals del duc de Borgonya, de la Corona d'Aragó, de Venècia i de l'orde de l'Hospital, que exercia la sobirania de l'illa. És un episodi important dins la novel·la, on es presenta Rodes (caps. 98-106) defensada victoriosament per Tirant i el rei de Sicília. En l'últim fet ressonant de la vida militar del noble Vilaragut (autumne de 1446), fou capturat per l'emir turc de la Petita Armènia, el Gran Caramany de la novel·la, torturat i enviat per aquest al sultà de Babilònia (o Egipte); el baró recíx a fugir de la presó d'Alexandria, amb l'ajuda dels captius catalans, causant la indignació del sobirà, que en represàlia va tancar el gran port alexandrí als mercaders de llur nació pel termini de catorze anys.

Llavors comença la segona època en la vida de l'heroi. Jaume de Vilaragut retornà a València, urgít per la família a fer-se càrrec del govern dels seus dominis, molt de temps abandonats pel noble senyor. Al seu senyoriu patrimonial d'Albalat, havia unit el castell d'Olocau, herència del germà, Antoni de Vilaragut, ensems amb la baronia d'Albaida i el lloc d'Alaquàs, llegats del seu oncle Berenguer. Jaume, perduda la galera i la tropa, abandonà la vida de corsari, tot repatriant a València la fortuna adquirida en la mar: moneda d'or, vaixel·la d'argent i objectes preciosos, esclaus... Ultra això, el 1448, ja dues vegades vidu, s'havia mullerat amb Beatriu Català i de Centelles, que li aportava un dot extraordinari, de 77.000 sous. Tanmateix, l'herència d'Albaida seria fatal per a Jaume; l'oncle, senyor de la meitat de la baronia, havia comprat l'altra part als hereus de Carrossa de Vilaragut, una operació costosa que l'obligà a carregar sobre els seus béns un censal de 14.666 sous de pensió anual.

Aquesta fortíssima hipoteca, i a l'ensems la pressió contínua dels homes de la vila, que estaven de-

sitjosos d'alliberar-se de la jurisdicció senyorial i de tornar al reialenc (ultra les despeses sumptuàries, els litigis i la mala administració de Jaume de Vilaragut) serien la base de la ruïna del cavaller i la pèrdua dels senyories. El 1447, els albaidencs redimiren el mer imperi o alta justícia, que es restituí a la Corona; l'any següent el batle general del regne procedí a embargar la baronia, a fi de pagar als creditors del senyor, i encara, el 1460, li'n foren ocupades les rendes territorials. Albalat de la Ribera es va vendre al comte de Cocentaina (1452), Alaquàs a Úrsula d'Aguilar (1458), i el feu d'Albaida passà més tard al cardenal Lluís Joan del Milà i Borja (1471). A la seua mort, el gran baró sobrevivia en la pobresa. El traspàs es produí entre febrer de 1463 i abril de 1465, amb testament atorgat a València el 15 de març de 1450. Per ell sabem que deixava llegats als fills naturals fra Diomedes de Vilaragut (jerarca de l'orde de l'Hospital a Rodes) i Galeàs, a la filla legítima Joaneta de Vilaragut i Català, al seu company d'armes Ponç de Montpalau i a una seua criada, que portava el nom inesperat de Carmesina. L'hereu universal era Joan Baptista de Vilaragut, fill del darrer matrimoni; aquest va optar per deixar el món per professar monjo jerònim al monestir de la Murta, trista metàfora de l'extinció de la línia principal d'un gran llinatge.

La segona part de l'extens estudi indaga en les semblances que poden determinar-se entre la vida del baró i l'heroi Tirant. Joanot Martorell, company de la infantesa i pròxim veí de Vilaragut (aquest residia al casal familiar del carrer dit hui del Comte d'Olocau, de la parròquia de Sant Esteve), el 1437 l'havia declarat jutge del combat que pretenia sostenir amb Joan de Montpalau; en aquest ambient, hauria fet ús de la pròpia experiència vital, però també dels fets d'armes agosarats del senyor d'Albaida, per a construir les gestes del protagonista de la novel·la. Sobre la concepció originària de compondre un manual de bones pràctiques de la cavalleria, mitjançant la traducció de l'anglès del text de Guillem de Warwik, Joanot va novel·lar la història ideal d'un "heroi mediterrani antiislàmic", una bella utopia on Constantinoble segueix essent la capital cristiana de l'Imperi Grec i els turcs són vençuts pel valeros cavaller Tirant lo Blanc.

Les coincidències són analitzades per l'autor, per bé que en algun cas de manera certament forçada. El mateix nom Tirant, comenta Soler que provindria del tracte tirànic (*tirà, tiran, tirant*, variants d'un mateix mot) exercit per Vilaragut amb els seus vassalls d'Albaida; no ignora, però, que *tiran* significa també cabdill, i això resulta més versemblant, com entén millor finalment, que l'accepció anterior. La criada Carmesina, que se suposa ser una lliberta esclava, seria l'amant fidel del baró, que li deixava en testament un llegat de 3.000 sous per a casar-se, generositat insòlita per la seua magnitud en tals circumstàncies; el nom (l'autor raona el seu probable origen a Crimea) degué causar "fascinació", perquè apareix aplicat també a sengles filles de Galceran de Requesens, l'exgovernador de Catalunya, resident a València, i del comte de Cocentaina (aquesta il·legítima); tanmateix, si la difusió d'aquest nom de fonts es deu a l'exòtica donzella de casa Vilaragut, com creu Soler, seria una circumstància del tot incompatible amb la seua creença que mantenia relacions adúlteres amb el cavaller, fet que no podria ocultar-se fàcilment, i encara és més improbable que el baró i la seua suposada amant fossen els padrins de baptisme de la filla de Requesens, com proposa l'autor: no podem imaginar una estrangera, serventa de casa noble i concubina suspecta del seu senyor, oficiant de padrina d'un infant de la noblesa.

El setge imaginari de Rodes és descrit en la novel·la seguint les incidències de l'històric setge de Bonifaci (1420-1421) per les armes d'Alfons el Magnànim. Els amors d'Hipòlit amb l'emperadriu tindrien per font d'inspiració l'adulteri escandalós de Joan de Luna amb Violant d'Arenós, duquesa de Gandia, seguint la tesi ja exposada per Antoni Ferrando. El senyor de l'Escala Rompada fa pensar en el noble valencià Felip Boil de l'Escala, així com està ben establert que el ridícul Kirieleison de Muntalbà és una al·lusió malèvola al vell enemic de Joanot don Gonçalbo d'Íxer, comanador de Muntalbà. Ciprés de Paternó recorda l'històric cavaller Ciprés de Paternoy, padrí de baptisme de Ferran el Catòlic. Aquell misser Albert de Riusech, cavaller de la Garrotera, al seu torn, faria referència alhora a dos juristes valencians contemporanis: Miquel Albert i Gabriel de Riusech. El riu Scariano, al pirata genovès Scarincio, etc. La Vídua Reposada, que amb la donzella Plaerdemavida havia de suscitar anys a venir un amable comentari de Cervantes, troba també la seua inspiració, segons Soler, en una altra vídua, Joana de Centelles, sogra del Vilaragut, caracteritzada com «una dona hiperactiva, (que) no tenia escrúpols», una dama encara jove (morí després de 1470) que no sols sabé dur endavant la seua casa i fills a la mort

del marit, Bernat Guillem Català, sinó que esdevingué l'eficient administradora dels béns del noble Jaume durant les seues absències, en nom de la filla, Beatriu Català. Soler va més lluny, i la creu —en una conjectura que ultrapassa el que es desprén de les fonts— «manifestament enamorada del gendre», tal com la Reposada, que, segons escriu Joanot Martorell, estava “molt inflamada en la amor de Tirant” en secret, «per sa honor». Encara, la susdita Plaerdemavida hauria estat dibuixada pensant en Francesca Galvany, jove serventa de la casa del senyor d'Albaida i filla d'un escuder del baró.

Quant a l'enigmàtic infant Ferrando de Portugal, Abel Soler proposa que aquest jove príncep, no major de vint-i-sis anys, que certament va ser un bregós combatent a l'Àfrica, com el seu germà el rei Alfons V, i que, segons creu, no degué arribar a conèixer l'existència de la novel·la valenciana, no fou més que un recurs de Martorell per tal de donar verisme a la narració. Nosaltres mateixos (*Estudis Romànics* 34, 2012, 632-637) hem proposat que la susdita dedicatòria podria ser deguda a una qüestió d'imatge, una manera buscada per Martorell de prestigiar la seua obra. El problema, però, pot ser més complex. Agustín Rubio (2011) suggereix que l'infant era cridat a ser rei a l'Àfrica, en el context de les campanyes portugueses del Magreb, i Vicenç Beltran (2012) argumenta més recentment una tesi molt digna de considerar-se: Ferrando de Portugal hauria estat rei expectant en el sentit del concepte *expectativa* en el dret canònic medieval, de persona destinada al tron, però no de Portugal, com s'entenia generalment, sinó de Jerusalem, mitjançant l'antic projecte de croada —propugnat per Ramon Llull— que obriria el camí a Terra Santa penetrant pel Magreb, un ideal que concorda bé amb el pensament de Martorell.

L'autor creu derivat el nom de Tirant lo Blanc del senyoriu de Jaume de Vilaragut, la baronia d'Albaida, topònim que vol dir *la Blanca* en llengua àrab, com és ben conegut. Creiem que, siga quin siga l'origen de l'apel·latiu, això no passa de ser una idea voluntarista, perquè no roman provada l'existència d'un ús social a l'època del terme *blanc* referit a aquella vila; en tal sentit les expressions *baronia blanca* i *cavaller blanc* que empra reiteradament l'obra que comentem han de considerar-se inapropiades.

Un altre punt que fa palés l'autor és la ubicació, al districte de la parròquia de Sant Esteve i en carrers relativament pròxims, de les cases de diversos personatges relacionats amb Joanot Martorell. Martí Joan de Galba, que fou prestador d'un Joanot reduït a la pobresa, però també d'un Vilaragut amb el patrimoni arruïnats, residia al carrer del Temple (hui dels Maestres), darrere de l'església de Santa Maria de Montesa; la noble dama Isabel de Lloris (identificada amb Isabel Berenguer, muller de Garcia de Lloris, senyor de Massalfassar), que fou promotora de l'edició de *Tirant* des de la seua tertúlia literària, al carrer del Tossalet; el senyor de la baronia d'Albaida, al del Comte d'Olocau. Tot plegat, en un radi curt de la mateixa parròquia, “on tothom es tractava i es coneixia”, com bé conclou l'autor. També el jove Joan Roís de Corella, com a resident a la plaça de Sant Jordi, era veí immediat de Joanot Martorell, amb conseqüències literàries que ja han estat estudiades pels especialistes. Unes relacions socials dignes de ressaltar-se, que fan més entenedores les circumstàncies biogràfiques ja conegudes dels nostres personatges.

La conclusió d'Abel Soler és que «el pirata, després heroi i baró, i més endavant tirà Vilaragut», és el cavaller que serví de model a Joanot Martorell per al seu personatge ideal, tot descartant els models abans proposats, com ara Roger de Flor, János Húnyadi, Geoffroy de Thoisy i encara altres. El novel·lista no hauria volgut, però, més que donar un rostre conegut dels seus compatriotes a l'heroi bretó, sense la pretensió de traçar una biografia del baró; no féu, diu l'autor, sinó «utilitzar-lo de reclam literari» per a la genial novel·la, un «epitafi satíric dels vells costums de la cavalleria».

La hipòtesi així exposada creiem que es demostra a bastament en el curs d'aquest extens, ric i molt documentat assaig. Hi hem d'observar, però, qualche afirmació susceptible de revisar-se. No és exacte descriure l'Horta de València, al segle xv, poblada de «llocs de musulmans i de cristians» (p. 27); de la conquesta ençà, la població era cristiana vella en aquesta comarca, llevat de rares excepcions com la Moreria de Mislata. El concepte *generós*, que empra l'autor com si fos sinònim de noble, cal recordar que en el dret valencià medieval vol dir persona de la petita noblesa, i en concret individu que gaudia de privilegi militar, sense haver-se armat cavaller. Així mateix, el terme *baró*, tant al principat de Catalunya com al regne de València, era usat de forma genèrica per designar els membres de l'alta noblesa, però no

tenia caràcter de títol nobiliari, com ha esdevingut modernament; el senyor de la baronia d'Albaida, doncs, no era noble titulat, i no hi pertoca parlar de baró d'Albaida, ni de baronessa per a la seua muller. En el camp del llenguatge, resulta poc adequat per a un treball acadèmic l'ús, de vegades, d'expressions prosaïques o poc respectuoses, com ara escriure que Ausiàs March «estrenava sepulcre (!) a la Seu (de València)» (p. 680), només per significar que ja era mort, o titlar Joanot Martorell de «tros de vell verd, de 63 anys» (p. 712). Així mateix, són nombroses les errades tipogràfiques.

La investigació ha suposat explorar més de cent cinquanta registres notariaus, conservats especialment a l'Arxiu del Regne de València, els de Protocols del Col·legi de Corpus Christi, Municipal i Capítular, de la mateixa ciutat; als de la Corona d'Aragó, el de la Ciutat i altres a Barcelona; el dels Comtes d'Olocau (l'linatge Vilaragut); el Municipal d'Albaida; l'Arxiu Històric Nacional de Madrid, o els arxius estatals de Palerm i de Gènova. Completa l'obra un Annex, amb l'edició del testament de Jaume de Vilaragut, atorgat davant del notari Tomàs Oller a València el 15 de març de 1450 (l'últim testament, autoritzat pel notari Joan Toda, no es coneix), arbres genealògics i una relació de la bibliografia citada, de més de vuit-cents títols.

Mateu RODRIGO LIZONDO
Universitat de València

SOUSA, Xulio / NEGRO ROMERO, Marta / ÁLVAREZ, Rosario (ed.) (2014): *Lingua e identidade na fronteira galego-portuguesa*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 283 p.

Estamos ante una monografía interdisciplinar, formada por distintos trabajos de varias disciplinas, que orbitan alrededor de un objeto de estudio común: la frontera gallego-portuguesa, examinada fundamentalmente desde la perspectiva lingüística (dialectológica), y en menor medida sociolingüística, con la apoyatura de un enfoque previo de tipo histórico, que contribuye a situar el tema. Los editores no firman ninguno de los trabajos que componen la obra, si bien están detrás de algunos.

En el título del libro, la expresión *lingua e identidade* permite discernir los dos grandes campos en que se mueven los contenidos del libro: los fenómenos de tipo estrictamente lingüístico (dialectológico) y los fenómenos sociológicos e históricos. Por su parte, la expresión *fronteira galego-portuguesa* ofrece una ambigüedad semántica que quizá sea intencionada, pues tanto quiere decir 'frontera entre Galicia y Portugal' como 'frontera entre el gallego y el portugués'. En efecto, el libro trata irremediabilmente de ambos temas. Como hecho político-administrativo, la frontera se examina sobre todo en los trabajos de contenido histórico; como hecho dialectológico se trata sobre todo en los trabajos de contenido lingüístico, pero no tanto para constatar la existencia de límites entre aquello que llamamos «gallego» y «portugués», sino más bien para desmentir o suavizar la idea de dicha frontera lingüística, y en todo caso para constatar hechos dialectales que no van de la mano de la separación política impuesta por la frontera estatal.

Las diez contribuciones que integran el libro son todas diferentes en autoría y temas, y se pueden tomar como trabajos autónomos que permiten ser leídos de manera independiente y en el orden que el lector desee. Sin embargo, es claro que los editores buscaron una secuenciación de los mismos siguiendo una lógica expositiva, que en la práctica equivale a una invitación para que el lector siga ese mismo orden. En efecto, la secuencia temática obedece, más o menos, a los siguientes planteamientos:

—*Planteamiento histórico*. Historia de la frontera: la formación histórica de las entidades reconocidas como Galicia y como Portugal (Carlos Baliñas Pérez); la formación histórica de la frontera entre Galicia y Portugal (Luis Manuel García Mañá); y la importancia histórica del Tratado de Lisboa de 1864, por el que se fijó en detalle la frontera (Paula Godinho). En el conjunto del libro, esta parte oficia como preámbulo de la temática principal, de tipo sociolingüístico y lingüístico (o al menos esta es nuestra percepción).

—*Planteamiento sociolingüístico*. Se trata del trabajo de Irene Santos Raña & Soraya Suárez Quintas, que estudia la autoadscripción y valoración de fenómenos lingüísticos que hacen los propios hablan-